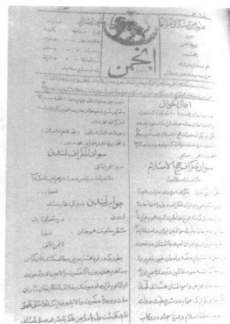

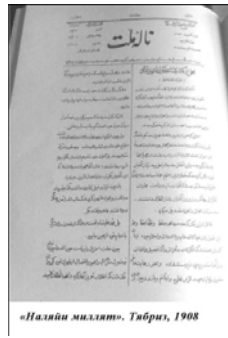
مشروطه اینقیلابی ایللرینده دموکراتیک عنعنهلرین فورمالاشماسی (1905-1911)

«Edebat» Tabriz, 1906

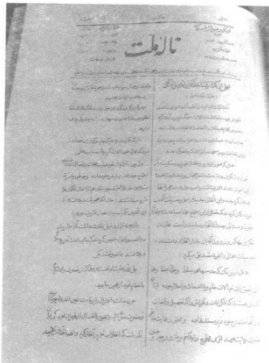
«Dünyam». Tabriz, 1906

«Nalayi millat». Tabriz, 1908

«Azərbaycan». Tabriz, 1906

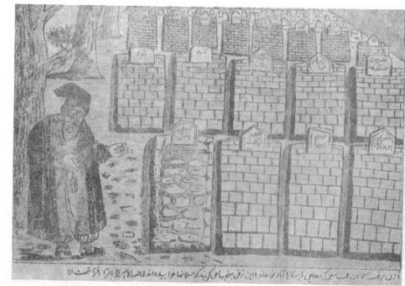
«Nalayi millat». Tabriz, 1908

«Həşərətül ərz». Tabriz, 1909

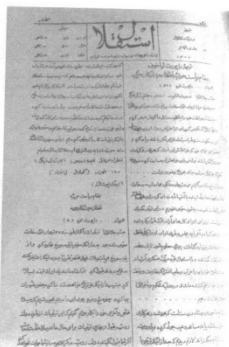

«İran-ı نو». Tebriz, 1909-1910

«Azərbaycan». Tabriz, 1906

(Şəkildə müxalif yönli qazetlərin qapanmasına işarə olunur; abırstanlıqdakı bas daşlarının üzərində qazetlərin adı yazılıb)

«İstıqlal». Tabriz, 1909

«Musavat». Tabriz, 1909

«Səadət». Tebriz, 1907

Əli Əkbər Dərxuda

Sadiq Fərəhani Ədibülman

عرب الیفاسینا کۆچورن: آچیق سۆز

مشروطه اينقلابی ايللرينده دموکراتیک عنعنلرين فورمالاشماسی (1905-1911)

مشروطه اينقلابی نين مطبوعاتين اينکيشافينا تائيري «انجمن» قزنتي تبريزده مشروطه اينقلابی زاماني نشره باشلايان (1906) ايلک مطبوع اورقاني کیمی. قزنتين نشري تاريخي، اونون اولکده باش و نرن سياسي-ايجتيماعي حادينه لرین گوزگوسو اولماسی. جنوبي آذربايجاندا 50-يه ياخين قزنت و ژورنالين نشري. ح. عدالتين رنداكتورلوغو ايله چاپ اولونان قزنتلر: «الحديد»، «صحبت»، «آنا ديلي». اورمی، خوي، اردبيل، سلماس شهرلرينده نشر اولونان دموکراتیک مضمونلو قزنتلر .

جنوبي آذربايجاندا يئني تيپلي مکتبلرين يارانماسی. م. رشديه نين تبريزده آچديغي مکتبه (اوصول- جديد) تحصيلين يئني اولسولدا آنا ديلينده آپاريلماسی «هيمتچيلیکدن - ميلتچيلیکه» کنچيد مرحله سينين باشلانماسی. بو پروسسلرده مطبوعاتين رولو .

مشروطه اينقلابی نين آناديللي مطبوعاتين يارانماسينا و اينکيشافينا تکان و نر مه سی. م. ع. معجز، م. غنی زاده، ا. گيلاني، ر. صراف کیمی شاعيرلرين آناديللي مطبوع اورقانلاریندا چيخیشلاري. صابرين ايراندا داوامچيلاري .

آناديللي مطبوع اورقانلاري «شبنامه»، «آنا ديلي»، «آذربايجان» و س. قزنتلر و ژورناللار و اورادا ايشيقلانديريلان اساس مساله لر .

«موللا نصرالدين» ژورنالي نين ايراندا و جنوبي آذربايجاندا کي ياراديجي موحيطه تائيري. جنوبي آذربايجاندا ساتيریک تيپلي ژورناللارين يارانماسی پروسسسی. ع. صفروفون رنداكتورلوغو ايله چاپ اولونان «آذربايجان» ژورناليندا ميرزه جليلين و م. ع. صابرين تائيري نين دويولماسی .

«حشرات الارض» و «صور-اسرافيل» قزنتلري نين نشري تاريخي. قزنتين آپاريجي امکدانشلاريندان بيری اولان علي اکبر دهخدا نين «چرند- پرند» روبریکاسی ايله ايراندا سياسي فيليه تونون و قيسا حکايه ژانري نين اساسی نين قويولماسی .

اون دو قوزونجو عصرين سونلاريندان کور طبعی سچرا ايشلار شکیلينده تظهور ائدن خالق نو مايشلري آرتيق 1905- جي ايلين سونوندا شو عورلو، نظامی فورمالار آماغا باشلادي .

حؤکومه قارشي اولان بو کوتلوي حرکاتلار، اينقلابلا نتيجه لندي و تاريخه مشروطه اينقلابی (1906-1911) آدي ايله داخيل اولدو. اينقلاب ايشتير اچيلاري نين اساس طلبی کونستيتوسيانين قبول ائديلمه سی، مجلس چاغيريلماسی، خاريجي مأمورلارين اولکهدن قولماسی و س. عيبارت ايدي. خالق حرکاتي نين گننيشلمه سيندن قورخويا دوشن شاه حؤکومي 1906- جي ايلين آقوستون 5- ده قانوني اساسی و نريلمه سی و همين ايلين سننتيابرين 9- دا شورا مجلسی نين تاسيس ائديلمه سی حاقيندا فرمانی تصديق ائتمگه مجبور اولدو .

بنه لیکه، ايران کونستيتوسيا لي شاه اولکه سينه چئوريلدي. تنزليکه بوتون ايالت و ويلايتلرده مجلسه نو ماينده لرین سئچيلمه سی باشلادي .

تهراندا «میلی مجلس» آچيلان گونو پارالل اولاراق تبريزده «آذربايجان میلی مجلسی» قورولدو. لاکين 1907- جي ايلين اولينده تاختا چيخان محمد علی شاه آتاسی نين ايمضالاديغي کونستيتوسيانی تانيماق ايسته ميردي. بو خبر تبريزده حرکاتين

گنځيشلنمەسېنە تەكان وئردى. فنورال آينين 8-دە تېرىزە «گېزلى مركز» يىن باشچىلىغى ايله مشروطه اينقىلابى دۇورونده ايلك سيلاھلى عوصيان باش وئردى. سون نتيجهده ايسه تېرىز شەرىندە رنال حاكىمىت ايالت شوراسى نين ايلنه كنجدي. اينقىلابىن آغىرلىق مركزى تدرىجن تېرىزە كنجمگە، ايران اينقىلابى نين طالعى بو شەردە حل اولونماغا باشلامىشدى. 1908-جى ايل ايونون 23-دە شاھىن گۇستىرىشى ايله ايرانداكى روس كازاك حربى دستەسى مشروطەيە ضربه اندىرەك مقصدى ايله مجلسىن و پايتختدەكى آذربايجان شوراسى نين بينالارىنى توپ آتشىنە توتدو .

مركزى حۇكومت آذربايجانا اوردو گۇندرسە دە خالق طرفىندن موقاويەت راست گلمىشدى. بوندان سونرا تېرىز 11 آي ماحاصىرەدە قالمىشدى. خالق آجلىق و بىر چوخ باشقا چىنلىكلەرلە اولشسە دە تسليم اولمامىشدى. تېرىز دۇگوشلرىندە ستارخان اوز ياخين سيلاھداشلارى ايله ميئىلسىز دۇگوش شوجاعى گۇستىرىشدىلر. تېرىز ايران مشروطه اينقىلابى نين مركزىنە چئورلىمىشدى. ايرانىن قوولمىرى اوزرىندە غلبەنىن قازانيلماسىندا بۇيوك خىدمەتلىرى اولان ستارخان و باقر خانى خالق محبتلە «سردار-مىلى» و «سالار-مىلى» (مىلى سركرده معناسىنداير - پ.م.) آدلاندىرلىمىشدى .

1909-جو ايلدە جنوبى آذربايجانىن بوتون غرب و يلايتلىرى (ماكو ايسيتىنا اولماقلا) عكس اينقىلابچىلاردان تميزلنمىش، دموكراتىك حاكىمىت برقرار اندىلمىشدى .

1906-جى ايلدە «موللا نصرالدين» ژورنالى ايران و جنوبى آذربايجان مۇوضوعونا گنځيش يئر آيىرىدى. «موللا نصرالدين» يىن انلە بىر ساىي يوخ ايدى كى، اورادا بو مۇوضوع م.جليلين، م.ع.صايرين و ژورنالين تېرىز موخىرلىرى - م.س. اوردوبادى نين، ميرزه على اكبر محمدقولوزادىن (جليل محمدقولوزادىن قارداشى - پ.م.) اسكندر غفارى سرخپوشون قلمى ايله فيليەتون، شعر، خبر و س. شكىلىندە گنځمەسىن. باكىدا نشر اندىلن «ارشاد»، «حيات»، «تزه حيات» كىمى مطبوع اورقانلارى دا ايرانداكى مشروطه اينقىلابىنا بۇيوك معنوي دستك اولوردولار. اگر اون دوققوزونجو عصرين سونلارىندا جنوبى آذربايجاندا يالنىز توركيەنىن نشر نومونەلىرى ايله تانىش ايدىلرسە، آرتىق ايگىر مينجى عصرين اوللرىندە داها چوخ باكى و قافقازدا آذربايجان دىلىندە چىخان مطبوع و نشرلر ايزلەنىلىرىدى. بو او دۇورده جنوبى آذربايجان اوخوجولارى اوزون فاصلەدن سونرا (1891-1904) چاپ اولونان «ارشاد» (بو قزنتىن صادق خان فراھانى طرفىندن ايرانداكى آذربايجانلىلار اوچون فارس دىلىندە خوصوصى علاوه سى حاضىرلاندىرى)، خوصوصىلە «موللا نصرالدين» و ديگر مطبوع اورقانلارىندا، اوز اولكلەرى ايله باغلى بىلگىلر آيىردىلار [8، 215].

عابلهسىنى دولاندىرماق و چۆرك پولو قازانماق اوچون بوتون قافقاز بويو سېلەنمىش جنوبى آذربايجانلىلار ايرانا گئرى قايداركن اوزلرى ايله ايسيتىقال موجدىلەسى ايدىلارىنى دا گئىر يردىلر .

م.رسولزاده يازىردى كى، ايرانلىلار يىن باكىدا قورولان ايلك اينقىلابى جمعىتى تهران و تېرىزە مرشدلر، فدائىلر، بومبالار و ساير موادى-اينقىلابىيە گۇندىر دىلر .

م.رسولزاده ايراندا اينقىلاب و آزادلىق حرکاتىنى اظهار ائىن عاليملىرىن توپلاندىغى مركزىن باكى و ايستانبول اولدوغونو قنيد اندىردى [34، 124].

او، يازىردى كى، «مشروطه دۇنمىندە ايستانبولدا اساسن ايرانلى توركلردن تشكىل اولونموش «سعادت انجمنى» ادلى كومىتە تشكىل اولونموشدو. بو كومىتە بىر طرفدن نشر ائىدىگى بياننامەلرلە ايراندا افكارى-اختلال پرورانمى ايقازە، وردوغو تئلقراقلارلا اوروپا افكارى-عمومى سىنى تئورىە چالىشور، ديگر طرفدن دە مراکزى اختلالىە بئىنىندە مبادلە-معلومات و اخبار مركزلىگى وظيفەسىنى ايفادە اندىوردو» [34، 124].

قنيد ائىدى كى، او ايللردە ايستانبولدا «سعادت انجمنى» طرفىندن هفتەلىك «سروش» (1909-1910) ادلى قزنت دە درج اولونوردو. اونون يارادىجى هئىاتىنە سىد محمد توفىق، على اكبر دهخدا («صور-اسرافىل» قزنتى نين پارىجى موخبرى) احمد بىگ آغاوغلو و يحيى دولت آبادى داخىل ايدىلر .

او ايللردە تېرىزەدەكى حادىثە لر يىن تىك سئىرچىسى دئىيل، هم دە فعال ايشتىر اچىسى اولان م.ا. رسولزاده تېرىزى مودافىعە ائىن موجدىلرىن و اونلار يىن رهبرى ستار خانىن قهرمانلىغىنى «ايران مکتوبلارى» ندا خوصوصى قنيد اندىردى.

مشروطه حرکاتی سوندا مغلوبیته او غراسا دا، رسولزاده ایراندا ایگیرمینجی عصرین اولرینده یئنیلشمه پروسئسینی ستار خاتین آدی ایله باغلايير، اونون ایران تاریخینده بیر دیرچلیش رمزینه چنوریلدیگینی قئید اندیردی .

م. رسولزادهیه گۆره بو مشروطه دؤرو جنوبی آذربایجانلیلارین میلی-مدنی حرکاتدان میلی حقلر اوغروندا سیاسی موباریزهیه بیر کئچید مرحله سی اولموشدو .

او دؤورده ایران تاریخینده ایلك دفعه اوروپا ایستاندارتلارینا اويعون اولان و اولکده ان چوخ اوخونان و ان نوفودلو قزئت ساییلان «ایران-نو» گوندهلیک قزئتی نشر اولونوردو. قزئتین رئاكتورو م.ا. رسولزاده ایدي. م.ا. رسولزادهنین سوزلری ایله دئسک، «ایران-نو» ایران دموکراتیک فرقهسینین فیکرلرینی یاپردی، یارادیجی هئیاتی ده آدی تورکلریندن تشکیل اولونموشدو .

او، 1908-جی ایلهه باکی سوسیال دموکرات کومیتهسی طرفیندن گیلان اینقیلابینا نظارت اوچون رشت شهرینه گلیب همین ایله موجهیدرله بیرلیکده تهراندا گندهرک مشروطه حرکاتینا قوشولموشدو. تهراندا قیسا بیر وخت عرضینده مشروطه لیدرلرینین دقتینی چکمیش و دموکرات پارتناسیونین قورولماسی و پروقرامینین یازیلماسیندا ایشتیراک ائتمیشدیر. رسولزاده سید حسن تقیزاده باشدا اولماقلا اوروپا تحصیل گؤرموش بیر قروپ ایران ضیالیسی ایله بیرلیکده 1910-جو ایلین سننتیابر آییندا ایران دموکرات پارتناسیونین اساسینی قویور. ایران دموکرات پارتناسیونین اورقانی کیمی فعالیتیه باشلایان «ایران-نو» قزئتی مشروطه اینقیلابینین ایکینجی دؤورونده اوروپا ایستاندارتلارینا جواب وئرن ان مشهور قزئت ایدي. محمد امین رسولزاده بوراداکي فعالیتي ایله یئنی قزئت اولوبونو – ایرانا گئیردی. او، «ایران-نو»دا آذربایجانین روس ایشغالیندان قورولماسی و ایرانین روسیانین تاثیریندن اوزاقلانماسی ایله باغلی سرت مقالهلر یازیردی. م.ا. رسولزاده قزئته بعضاً نیش تخلصو ایله چیخیش اندیردی .

«ایران-نو» عادتت اولکده باش وئرن سیاسی حادیته لری ایشیقلاندییر، چاتیشمازلیقلاری آچیب گؤستریردی. اونا گۆره ده تئز-تئز نوفودلو شخصلرین حملهسینه معروض قالیردی. صحیفه لریندن بیرینده کریلوفون «حیوانلارین کونسرتی» تمثیلینه ایقتباس چاپ ائدن قزئت بیر دولت مأمورونون غضبینه توش گلمیشدی. 1911-جی ایله فعالیتینی «ایران-نوین» آدی آلتیندا داوام ائدن قزئته سیاسی مسالهلر داها کسکین وئرلییردی. بنله کی، بو مطبوع اورقانی ایراندا اولان اجنبیلرین پرده آرخاسی ایشلرینین اوستونو آچماغا نایل اولوردو. صدر هاشمینین قئید ائتدیگینه گۆره تهرانین میلی مجلس نومایندهلری اوز نطقلرینده قزئته درج اولونان یازیلاردان ایستیفاده اندیردی [65، 61].

او ایللرده ستارخان مرکزی حؤکومه بنله بیر موراجیعت گؤندرمیشدی: «بیزیم شاهلا، اونون تاخت-تاجی ایله ایشیمیز یوخدور. بیز آزادلیق، حقوق و کونسیتوسیانین شرطلرینه عمل اولونماسینی ایستهریک. شاه بیزیم ایستگیمیزی بیزه وئرمهلیدیر، یوخسا بیز جومهوریت اعلان ائدهجیمیک»

جنوبی آذربایجاندا دموکراتیک حاکیمیتین برقرار ائدیلمهسینه باخمایاراق، اینگیلتره و روسیا حؤکومتلرینین تحریکی ایله بوندان سونرا دا تبریزه قارشی عکس اینقیلابین یئنی هوجوملاری داوام اندیردی. 1911-جی ایله روس قوشونلارینین تبریزه هوجومو و شهرین توتولماسی اینقیلابین یاتیریلماسی ایله نتیجهلندی .

1905-1911-جی ایللر ایران بورژوا اینقیلابیندا جنوبی آذربایجان آپاریجی رول اوینامیشدی. تاریخه مشروطه اینقیلابی کیمی داخل اولان بو اینقیلاب آذربایجان خالقینی اینجیماعی-سیاسی و میلی شعورونون اینکیشافی اوچون شرایط یاراتدی.

مشروطه (کونسیتوسیا) قانونلارین قبول اولونماسی اولکده دموکراتیانین یارانماسی و سیاسی فضانین آچیلماسی گئیریپ چیخاردی. ظولمون و حقسیزلیغین آرادان آپاریلماسی، عدالتین و مستقیلیگین برپاسی دئویزی آلتیندا باشلانمیش خالق حرکاتی ایشتیراکچیلارینین اساس طلبی قانونلارا سویکهمن بیر حؤکومتین یارادیلماسی و بیر وطنداش اولاراق اولنلارین حیات طرزینی فورمالاشدیراجاق حوققلارین تامین اولونماسی ایدي. چونکی خالق مدنیت و تفکر طرزینی باخیمیدان اولکی ایللره نسبتن، بیر چوخ ایرهلیلهیشلره نایل اولموشدو. گوندن-گونه گئنیشلنن سیاسی حادیته لرین و اینجیماعی چکیشمهلرین نتیجهسی اولکهنین خبر مرکزینه چنوریلمهسینه، بو ایسه آذربایجاندا نشریات بازارینین یارانماسی گئیریپ

چيخاردي. موخلاف قزنتلر ياييلماغا باشلادي. اينقبلاي حركات اولكهنين ادبي موحيطينده عكس اولوندوغونا گوره تنزليكله بير چوخ شاعير و يازيچيلار دا آزادليق عاشيقلرينه قوشولاراق قلملري ايله موباريزمه آتيلديلار. نتيجهده خالقين اينفورماسيا قيتليغي آرادان قالديريدي.

مطبوعات كوتلهني گوندن-گونه يئنيلش سياسي جريانلارا دوغرو ايستيقامتنديريدي. بو نشريلهري يئني ادبي-مدني موحيطين فورمالاشماسيندا گونون طلبيندن دوغان اثرلرين ياراديلماسيندا، هجو و تنقيدين كؤمگيله خالقين عصرلردن بري داوام ائدن غفلت يوخوسوندان اويايلماسيندا بؤيوك رولو اولموشدور.

اونلارين چوخو بورژوايا ايله باغلي اولان ضياليلاين فيكيلرلريني تبليغ ائديدي. بير حيصه سي جمعيتين يوخاري، بعضيسي ايسه آشاغي طبقهسي نين - شهر و كند زحمتكشلي نين آرزو و ايستكلريني، فيكيلرلريني چاپ ائتمك اؤلكه اهايسيني مدنيتيني اؤزلىرينده عكس ائديريدي [64، 15].

هله ايللر اؤنجه، نصرالدين شاه قاجارين دؤورونده نشريله و ترجمه ايشلري ناظير، اعتمادالسلطنه نين رهبرليكي آلتيندا «سنزورا ايداره سي» آدلي تشكىلات مؤوجود ايدي و بوتون مطبوع اورقانلارين بو ايدارمدن كئچديكن سونرا نشرينه ايجازه وئريليريدي. آيدندير كي، بو قورومون وارليغي ايله مطبوعات آزادليغي تام آنلامدا اولماميشدير. چونكي ايستينلن قزنتين يازيلارينداكي دؤولت سياستيله اويغونسوزلوق اونون سونلوقو دئمك ايدي.

ايلك ميلي شورانين آچيلماسيندان و آذربايجان نومايندهلرين نين تهراندا گلمه سيندن سونرا آذربايجانلي ميلت و كيللرين نين تاكيديله 1908-جي ايله سنزورا لغو ائديله رك 86 مجلس نوماينده سي نين ايشتيراك ائتديكي توپلانتي 76 فايض سس چوخلوقو ايله يئني مطبوعات قانونو قبول اولوندو. بنله ليكله، مطبوعات تام آزادليغا قوشاراق ايستديكي قزنتي سنزوراسيز چاپ ائتمك حوقوقونا ماليك اولدو. بو قانون 52 ماده ني احتياوا ائدن 6 بؤلومدن عيبارت ايدي. اونون موقديمه سينده دئييليريدي: «كونسيتيتوسيائين 20-جي بندينه مووافق اولاراق يانليش و دينه قارشي ضرر تورمه بيله جك كيتاب و يازيلاردان باشقا بوتؤولوكده مطبوعاتا سنزورا تطبيق ائتمك قاداغاندير. لاكين اونلاردا مطبوعات قانونلارينا ضد بير شئي اولارسا، نشر ياتچي و يا قلم صاحبي همين قانونلار چرچيوه سينده جزالانديريلير. يازيچي مشهور ايران اهليندن اولدوقدا ايسه نشر ياتچي جزادان آزادير .

قرارا آليير كي، جمعيتين حوقوقلاري نين قورونماسي، هابنله، قلم صاحبلرين نين و مطبوعاتين باسقىلارين نين ضررسيزلشديريلمه سي مقصديله، قانونلار چرچيوه سيند، كيتاب، قزنت، اعلان و موخلاف لايحه لرين نشر ي آزاد دير. بو كي مي ايشلر و مطبوعاتين ساتيشي ايله مشغول اولماق آرزوسوندا اولان شخصلر اولجه دن ماعاريف ناظيرليكي يانيندا شرعي عهدچيكلرله مكمليت لنديريلمه ليدير [64، 96].

بو موترقي قانونون اهميتي نين لازيمينجا ايشيقلانديريلماسي اوچون قبول ائديلمه سيندن اول و سونرا نشر اولونان قزنتلرين موقايه سي نين آباريلماسي ضروريدير. بو قانونون قبول ائديلمه سيندن اول نشر اولونان قزنتلر حاقيندا ا.كسروي يازيري كي، «دوغرودور، بو دؤورده اولكه ده بير سيرا قزنتلر نشر ائديليريدي. لاكين اونلارين چوخو يرئسيز دوعالار، مداحليق، قاراني آغ گؤسترمك و س. كي مي يازيلارلا دولو ايدي. اؤلكه ده آپاريلان ايشلر و باش وئرن پرسونلارين تنقيديندن صؤحبت گنده بيلمزدي. سانكي بورادايي مأمورلار بوتون ايشلردن اوزاق ايدي. ذكا الملك (محمد حسين) «تربيت» آدلي بير قزنتده بعضاً فرانسيز جادان ائتديكي ترجمه سينده چارسيزليكدن «قانون» سؤزونون عوضينه «قايدا» كلمه سيني ايشلتميشدير»

يوخاريدا قنيد اولوندوغو كي مي قزنتلر نينكي قاجارين مأمورلاري طرفيندن سنزورادان كئچيريليريدي، حتّي آزادليق او درجه ده بوغولوردو كي، ان كيچيك ايجتيماعي و سياسي مسالهره توخونماماق اوچون يازيچيلار و ناشيرلر آراسيندا بير نؤع اؤزونو نظارت ده مؤوجود ايدي .

لاكين حاقيندا صؤحبت گندن قانون قبول اولوندوقدان سونرا مطبوعات بوتون اؤلكه ده آزاد شكيله نشر ائديلمگه باشلادي. قلم صاحبلري تام قروه ايله خالقي اينفورماسيا ايله تامين ائتمك اوچون سفربر اولدولار. ايستر سياسي، ايستر ايجتيماعي، ايستر سه ده ايقتيصادي باخيمدان بوتون مسالهر قزنت صحيفه لرينده شرح و آناليز اولونماغا باشلادي. ساراي، حتّي

شخص محمد علی شاه بئله تنقید ائدی. «مساوات» قزنتی شاهین و اونون ساراینین عملری حاقیندا داها چوخ یازیردی. احمد کسروی نین یازدیغینا گوره «سلطان العلماء خراسانی» قزنتینده جساتلی سوزلر یازمیشدی کی، بو سوزلرین باشیندا محمد علی میرزه دورودو. تحصیل ناظیری نین محکمه موراجیعتی نتیجه سینده سلطان العلماء اورایا دعوت ائدی. محمد علی میرزه نین عنوانینی «قصاب دوکانی» آدلاندیریلماسی نین سببی سوروشولدوقدا «سلطان العلماء» مونسیفلر هئیاتی چاغیریلماسینی طلب ائدی. بو بهانه ایله ده جواب وئرمکن بویون قاچیردی و ایدیعا تامین اولونمادی» [62، 87].

بو دورده آذربایجاندا 50-یه یاخین قزنت و ژورنال نشر اولونوردو. تدقیقاتچی حسین امید اولناردان سکیزی نین آذربایجان-فارس، بیرینین آذربایجان، قالانلاری نین فارسجا چیخدیغینی قنید ائدیر [65، 49].

1906-جی ایله تبریزده «اتحاد»، «آزاد»، «دبستان»، «انجمن»، «آذربایجان»، 1907-جی ایله «حرف-حق»، «مجاهد»، 1908-جی ایله «اتحاد» (II)، «حشرات-الارض»، «خیر اندیش»، «موللا عمی»، «ناله-ملت»، 1909-جو ایله «ایستقلال»، «بو قلمون»، 1910-جو ایله «تبریز»، «شفق»، 1911-جی ایله «سعادت» قزنتلری نشره باشلادی. بولارده اورمیه شهرینده «فرودین» (1911) و «فریاد» (1907) قزنتلری، همداندا «الفت» (1907)، کمالیه (1910)، «سعادت» (1907)، اردبیلده «برگ-سبز» (1908) قزنتی، «شفق» (1911)، «مکافات» (1909) قزنتلری نشر اولونوردو.

مشروطه اینقیلابی دورونده مطبوعات حقیقتن دورونون ایجتیماعی-سیاسی و ادبی حیاتی نین گوزگوسونه چئوریلیمیشدی. بو دوره خاص اولان خصوصیتلر دن بیر ده یارانان ادبیاتین آیریجا کیتاب و دیگر بدیعی نومونه لره دئییل، محض مطبوعات صحیفه لرینده عکس اولونماسی ایدی. مثلا، اشرف الدین گیلانی طرفیندن رشته نشر اولونان «نسیم-شمال» قزنتی نین اکثر صحیفه لری شعر نومونه لریندن عیبارت ایدی. یوسفخان اعتصام الملکون رئاكتورلوغو ایله چیخان «بهار» قزنتینده یوسف خانین شعرلری و روس، فرانسوز، عرب ادبیاتیندان ائدیگی ترجمه لری اساس یئر توپوردو. «صور-اسرافیل» قزنتینده بو مطبوع اورقانی نین باش یازیمی علی اکبر دهخاندان دایمی روبریکاسی اولان «چرند برند» ده او دور اوچون یئنی اولان سیاسی فیلیه تونون نومونه لری وئر یلیردی.

ایستانبول شهرینده آذربایجانلی ضیالیلارین داها ایکی مطبوع اورقانی چاپ اولونوردو. بونلاردان بیر سید حسن تبریزی و سید محمد توفیقین رهبرلیگی ایله 1909-1920-جی ایللرده نشر اولونان «شمس» قزنتی ایدی. ایستانبولدا نشر اولونان «شیدا» آدی دیگر قزنتین رئاكتورو تبریزی حاجی حسن خان جعفرزاده ایدی. آذربایجان و فارس دیل لرینده نشر اولونان بو قزنت دموکراتیک بؤلو ایدی و اوز صحیفه لرینده سیاسی ساتیریک ماتریاللار گئنیش یئر آیریردی. ایستانبولدا تحصیل آلان آذربایجانلی طلبه لر قزنتده فعال ایشتیراک ائدیردی.

اینقیلاب ایللرینده ایرانین دیگر شهرلرینده ده آذربایجانلی اینقیلابچی پولیسیستلر طرفیندن بیر سیرا قزنتلر نشر اولونوردو. تهراندا م. رسولزاده نین و ابوضیالی نین رئاكتورلوغو ایله «ایران-نو»، س.ح. ایراهیمزاده نین رئاكتورلوغو ایله «جارچی-ملت»، رشیدین قلمی ایله «تهران»، حسنخان تبریزی نین موحریرلیگی ایله «عصر»، محمود افشارین رئاكتورلوغو ایله «جنتئی-پابرهنه»، خراساندا محمدصادق تبریزی و س.ح. اردبیلی نین رئاكتورلوغو ایله «خورشید» و «خراسان» قزنتلری چیخمیش، تهران سوسیال-دموکرات تشکیلاتی نین اورقانی «صور-اسرافیل» قزنتی نین رئاكتورلاریندان بیر سیرا میرزه قاسمخان تبریزی (صور اسرافیل) اولموشدور. جنوبی آذربایجانین ترقیپرور ضیالیلاری، او جومله دن س. سلماسی، میرزه غفار خان زوزی، حیدر عمی اوغلو و باشقالاری زاقافقازیا مطبوعاتیندا دا، خصوصیه «ارشاد» قزنتی نین ایرانا عاید صحیفه لرینده، تلبیسه چیخان سوسیال-دموکرات قزنتلرینده ایراندا ایجتیماعی-سیاسی وضعیته و اینقیلابی مبارزه یه حصر ائدیلمن دموکراتیک مضمونلو مقاله لرله چیخیش ائدیردی [8، 47].

1910-1911-جی ایللرده آذربایجاندا وطنپرورلیک و آزادلیق ایدیالارینی تبلیغ ائدن دیگر میلی بورژوا مطبوعاتی، او جومله دن تبریزده «شفق»، «تبریز»، خویدا «مکافات» و «ایصلاح»، اورمیدا «فرودین» قزنتلری درج اولونوردو. بو دورده حربی موخایله یه قارشی خالق حرکتی نین تشکیلینه کؤمک مطبوعاتین اساس مبارزه هدفینی تشکیل ائدیردی. بو زمان موترقی قزنتلر ستارخانلا باقرخانین آیدان خالقا موراجیعتله یازیلان بیاناتلاری درج اتمکله اهمیتی ایش

گوروردو (كسروي). اونلار بو موراجيعتلرده خاريجي موداخيله قارشي كسكين اعتراضلاريني بيلديرير، چار كونسوللوغونون اينقىلابچيلار قارشي اويدوردوغو «قولدورلوق»، «اغتشاشچيلىق» بۇهتاتلاريني رد اندير، خالقي سايبق اولماغا، كونسيتوسيانين مودافيعهسي اوغروندا موباريزهني داوام ائتديريرمگه چاغيريرديلار .

«شفق» قزئتي 1910-جو ايلده يارانان و تبريزده گيزلي ايش آپاران دموكرات تشكيلاتي نين غئيري-لئقال مطبوعات اورقاني ايدي. يارانان بو قزنت اوز كسرلي يازيلاري ايله خصوصيله فرقنير، ميلي ايستيقلايت و دموكراتيا اوغروندا موجديله نين اينكىشافينا اهميتلى تاثير گوستيريردي .

«شفق» قزئتي نين شوجاعت و جسارتلي، كسكين موباريزه خطي، خصوصيله آتئين وطنپرورليك روحونداكي مقالهلري چاريزمين حيدت و غضبينه سبب اولوردو .

مطبوعاتين ايفشاجيلىق فعاليتينده انتباهناملرله ياناشي كيتابچالار نشريندن گنئيش ايستيفاده اولونوردو. 1909-جو ايلين ماي-ايون آيلاريندا موداخيلهچيلرين اينقىلابچيلار و دينج اهالييه قارشي آزغينلىق و سويغونچولوق عمللريني ايفشا ائدن چوخلو كيتابچا بوراخيلدي، اونلارين متني «مكافات» قزئتنده، هابئله ماهاجير مطبوعاتيندا درج اولونوب يايلىردي .

ترورا و تعقيبيله باخمايلاق اينقىلابدان سونرا موترقي قوملر اوز مطبوعات فعاليتيني تدريجن برپا ائتمگه باشلاديلار، اونلارين ايچريسينده «انصاف» قزئتي خصوصيله سنجيلردي. قزنت دموكرات تشكيلاتينا منسوب اولان خياباني، اسكنداني و ابراهيم شبيستري نين باشچيلىغي ايله 1913-جو ايلين پاييزيندا گيزلي صورتده نشر اولونماغا باشلاي .

«انصاف» قزئتي ائله بير شرايطده نشره باشلاميشدي كي، ايراندا آزادلىق و ايرتيجاع قوملري آراسيندا مجلس و كونسيتوسيانين برپاسي و خاريجي حربي موداخيله مونساييت مسالهلري اترافيندا كسكين سياسي موباريزه گنديردي .

عكس اينقىلابي چئوريليش ياراتماق جهدي و آذربايجان فئوداللاريني سيلاحي چيخيشا تحريك ائتمهسي موترقي مطبوعاتين كسكين تنقيد هدفينه چئوريلدي. «شفق»، «تبريز» قزئتلري «قارداشلار، بيرلشين! آزادلىق دوشمنلريني قوون!» چاغيريشلاري ايله خالقي موباريزه چاغيرير، داخيلي و خاريجي دوشمنلرين فيتنهلريني ايفشا ائتيردي .

بو زمان ايستانبولدا اساسن آذربايجانلي اينقىلابجي ضياليلار طرفيندن آذربايجان و فارس ديئلرينده نشر اولونان دموكراتيك ايستيقاملتي ساتيريك «شيدا» قزئتي ده اجنيلرين ايران ايشلرينه حربي-سياسي موداخيله سينه كسكين اعتراضيني بيلديرير و حاكم دايملري كسكين تنقيد آتئينه توتوردو .

اينقىلاب مغلوب اولدوقدان سونرا اولكهنين هر يئرلرينده اولدوغو كييمي، جنوبي آذربايجاندا دا بوتون دموكراتيك تشكيلاتلار قاداغان ائديلدكده دموكراتيك قزنتلر باغلاندي، اونلارين لئقال فعاليتي يئنيدن داينديريلدي. بونون عكسينه، عكس اينقىلابجي قوملر حاكميتيني مؤحكلمتمك اوچون مطبوعاتدان داها گنئيش ايستيفاده ائتيردي [8،47].

بو دؤورده قاتي مونارخيست مسلكلي و ايمپرياليزمه خيدمت گؤسترن «فكر»، «توفيق» كييمي (مورتجع مؤوقعه دوران بو ايكي قزئتين رنداكتورلاري منشاجه ائرميني ايدي - پ.م.) عكس اينقىلابي قزنتلر نشر ائتديريردي كي، بونلار ماليه جهندن چار كونسولو طرفيندن تامين اولونوردو .

مئيداني بوش گورن همين قزنتلر خالق کوتلهلريني آلماتقادا ايرتيجاع اينده بير سيلاحا چئوريلميشدي .

«انصاف» قزئتي يازيردي كي، بونلار كؤهنه ايستيبادچي و دين آلورچيسي ايدي. آذربايجان خالقيني تمثيل ائده بيلمزلر: «ملتيميز شهيدلرين قاني باهاسينا آديغي مشروطه مدن ال چكميه جكدير. ياشاسين و پايدار اولسون قانون-اساسي و مجلس-ميلي! ائي وطنين شرفلي اولادلاري، دوشمن موقابيلينده اگيلمهين باشينيزي اوجا توتون، وطنين ايستيقلالي، مشروطه و آزادليغي نين احتياجي سيزين متانت و هيمنتيزه باغليدير [86].

«انجمن» قزنتي

تبریزده مشروطه قانونو اعلان انديليکدن سونرا چيخان مطبوع اورقاني «روزنامه-ملي» («ميلي قزنت») اولوب. بير مودت سونرا بو آد دا دگيشيلىب «جریده-ملي» آدي ايله چيخدي. قزنت 38 سايبندان «آذربايجان ايالت انجمنی» نين رسمي اورقاني کيمي فعاليت گؤستر مرک «انجمن» آدي ايله يايلاي .

قزنت 1906-جي ايلده اوکتيابر آينين 19-دا تبریزده ميرزه علي اکبر وکيلي نين رنداكتورلوغو ايله نشر اولونوب. ايلک ايللرده هفتهده 2 دفعه، محمود غنى زاده نين رنداكتورو اولدوغو ايللرده ايسه هفتهده 3 دفعه چاپ اولونوب .

قزنتين آدي نين آلتيندا بو سؤزلر يازيليردي: «خالقين و تاجيرلرين ايستگي اوزرينه بو قزنت چوخ ساده بير ديده يازيلير».

قزنتين تيتول صحيفه سينده اون بيرينجي-اون دوردونجو عصرده آذربايجانين آتابيگلر دؤولتينه منسوب اولان، سونرالار ايسه قاجارلارين رسمي ائمبلئمينه چؤريلن شير و گونش عكس اولونموشدو .

قزنتين نشري 1911-جي ايله دک داوام ائتميشدير. قنيد ائتمک لازيمدير كي، «انجمن» مشروطه اينقيلابي دؤورونده ايشيق اوزو گؤرن ايلک ميلي اورقان ايدي. بونولا ياناشي، او دؤورده قبول اولونموش ايران و جنوبي آذربايجان مطبوع اورقانلارينا تطبيق انديلن قايدالاردان يان کئچهرک، يعني مطبوعات ناظير ليگي نين ايجازه سي اولمادان نشره باشلاميشدي. بو قزنت او دؤورده ايراندا آزاد مطبوعات آنلايشي نين ايلک قاراقوشو ايدي. قزنت اساسن انجومنين و ميلي مجليسين مودافيعه ائنديگي موداکيره و قرارلاري، همچنين کونستيتوسيانين حياتا کئچيريلمه سي ايله باغلي خالقين طلبلريني آرديجيل چاپ ائديردي. بونولا ياناشي قزنتده موقتيف شهرلردن کونستيتوسيانين قايدالاريني گوبودجاسينا پوزان عونصورلرين عمللريني ايفشا ائدن اعتراض مکتوبلارينا يئر آيريليردي .

قزنت چاريزمين و اينگيلتره نين ايرانا قارشى حربي-سياسي موداخيله پلانلاريني آشکارا چيخارماغي و خصوصيله 1907-جي ايل انگليس-روس سازيشي نين موصتملکه چيلىک و ايشغالچيلىق مقصدلريني آچيب گؤستر مکله آنتي ايمپرياليست حرکاتين قوولنمه سينه بويوک خيدمت گؤستريردي. بو جهندن قزنتين سياسي شر حلري چوخ تاثيرلي ايدي: «اينگيلتره و روسيا دؤولتي نين بو معاهيده ني باغلاماقدان... اصل مقصدلريني ايشغالچيلىق موصتملکه چيلىک، اوزلري نين سياسي، عئيني زاماندا ايقتيصادي-تيجارتي منافعلريني تامين ائتمکده دير» [8، 246].

مشروطه دن سونرا اورتايا چيخان ايالت و ويلايت انجومنلري آراسيندا ان اؤنملى و گوجلؤ موقعيه صاحيب اولان «تبريز ملي انجمنی» اورقاني اولاراق يايئلانان، يالنيز تبريز و آذربايجاندا دئييل، ايرانين هر طرفينده اؤز لئیکله ده تهراندا جريان ائدن مشروطه خبرلريني احتياوا ائنديگيندن چوخ اؤنملى بير يئره صاحيبدي. محمدرضا هئيت قزنتده آذربايجان تورکجه سي نين دورومو ايله باغلي يازيردي: قزنتين بعضي سايلاريندا چيخان بير نئچه شعر ايستينثا اولماقلا تاماميله فارسجا نشر اولونوردو. اما قزنته وئريلن اعلان و خبرلري نظره آلساق بعضي حاللاردا تورکجه اولوردو» [108، 1384، 138-139، 31].

تدقيقاتي م. هئيت «انجمن» قزنتي نين سايلاريني آراشدير اراق اونا آيريجا مقاله حصر ائتميشدير. اونو جوزي دگيشيک ليکله اوخوجيا تقديم ائديرک .

قزنتين 9-جو سايبندا وئريلن بير اعلاندا تبريزين «ادبي» مکتبينده هئچ مکتبه گنتمه ميبش 7 ياشيندا اوشاقلارين 4 آي ايچينده فارس، تورک و عرب ديلىنده يازيب-اوخوماق تکليفي وئريلديگي و مکتبين آنا-آتالار قارشيسيندا سيناقدان کئچيريلديگي بيلديريليمشدير. 32-جي سايبندا عئيني مکتب اؤيرنجيلري نين، مو علملر ايله بيرليکده تبريز انجومنينه گنديب «انجمن» عضولرينه تورکجه شعرلر اوخودوقلاريني، انجومنين مکتبه 25 تومن يارديم ائنديکلريني و قزنتين هر هفته 60 نوسخه اؤيرنجيلره پولسوز گؤندريلمگي خبري و اورادا اوخونان شعرلر درج اولونموشدور. شعر بئله باشلايير :

مکتبدير انبياده نبيلک علامتي،

مکتبدير اولياده وليک سعادت .

مکتبدير عالمده بنتيرن هر هدايتي،

مکتبدير اورگهمن بيزه امر-شريعتي .

قرنئين 44-جو سايندا يئنه ده «سعادت»، «ادبيه»، «نوبر» مکتبيري نين اويرنجيلري نين موعليلري ايله بير ليکده تئلقراف مرکزينه گنتديکلري و اورادا شعر و خطابه اوخودوقلاري بيلديريلير. اوخونان خطابهمن سادهجه «بيز بير قاشيق قانيميزي اليميزه آلب ميلته نثار (قوربان - پ.م.) انلهمگه گل ميشيک» جومله سيني اورنک وئرهرک اوخونان شعر تامام چاپ انديلميشدير :

آماليميز، افکاريميز اقبالي-وطندير،

سرحديميزه قالا بيزيم خاكي وطندير

داوا گونو يکسر گورونن قانلو کفندير .

ايرانلولا ريق جان وئرين، نام آلاروق بيز،

دعوادا شهادتله کام آلاروق بيز .

ايرانلي آدي هر اورگه لرزه سالاندير،

اجداديميزين هييتي معروف جهاندير.

عئني سايدا «پرورش» و «رشدیه» مکتبي اويرنجيلري نين ده اوخودوقلاري خطابهلر نشر انديلب .

«انجمن» قرنئي نين 116-جي ساي نين سونلوغو، 3-جو صحيفه نين ايسه ياريسي تورکجهدير. تورکجه اولان منتلر اصلينده «سعادت» و «نوبر» مکتبيري موعليلري نين دانيشمالاريندان عيبارتدير. مکتب اويرنجيلري ايله موعليلري نين تورکجه شعرلر اوخويوب، چيخيش ائتملري تبريز مکتبلرينده تورکجه نين تعليمي نين هله گوجلر اولدوغونون گوستريجيسي ايدي. آجاق شعرلرده و دانيشمالاردا ديقتي چکن ان اؤنملی خصوصيت جنوبي آذربايجانلار اوچون ايرانليغين اوست کيميلیک گلمهسي و اونون هر بير دانيشمادا وورغولانماسيدير .

قرنئين 107-جي سايندان اعتبارن ايالت و ولايت انجوملري نين قانون لايحهسي سيرايلان يانلانميشدير. لايحهيه گوره هر بير ايالتده «انجمن» بين بير ايالت انجومي (مجليسي) قورولموشدو .

انجمن عضولري خالقين سسي ايله سئچيلير، سئچيليرين ايران تبعهسي و 21 ياشيندان يوخاري اولماسي، ايالتده ائوي و مولکو بولونماسي، يا دا بير باش وئرگي وئرمهسي شرطدير. قادينلار سئچيلره قاتيلان بيلمزلر. نامزدلره گلديکده ايسه ان آز 30 ياشيندا اولوب، فارسجا اوخوماغي، يازماغي بيلمهليديرلر .

مشروطه نين آنا ياسايندا رسمي ديلدن سؤز انديلمه ديلديگي حالدا، فارسجا يازيب-اوخوماغين شرط بيلديريلمهسي و دولاييسي ايله ده سادهجه تورکجه اوخوما-يازما بيلن بير اينسانين آذربايجان انجومينه سئچيلمه سينه نامزد اولماقدان محروم انديلمهسي مقبول مشروطه دؤورونده فارس ديلي نين داها رسمي ستاتوس قازانماسينا يول آچان و تورکجه نين آرتيق رسمي مرکز لرده بير ايشه ياراماياچاغي آنلايشينا گلن بو ماده تورکلرين مشروطه دؤورونده اوغراديقلاري ان بؤيوک ضرر اولموشدور. مرکزي حؤکومتين تورکلرين لينده بولونماسي و مشروطه حرکاتي باير اغي نين دا آذربايجانلارين لينده اولماسي، تورکجه نين ده فارسجانين يانيندا رسمي ستاتوس قازانا بيلمه سينه الوئریشلي بير شرايط ياراتماسينا رغمن آذربايجان آيدنلاري بوتون ايراني قورتارماق نامينه آذربايجاني تمام اونوتوموشدولار .

قزئتین 1907-جي ایلدهکي 1-جي سايیندا باکیدا نشر اولونان «فیوضات» قزئتیندن گؤتورولموش «نظامي گنجوي نین اوغلونا نصیحتی» یازيسي وئريلمیشدیر. «انجمن» قزئتین 1907-جي ایلدهکي 10-جو ساي نین بیرینجی صحیفه سینده پاريسدن «عثمان و ایتقصادی ترقی جمعیتی» طرفیندن تبریز میلی انجمنینه گؤندریلن بیر مکتوب و ایکینجی صحیفه ده ایسه «انجمن» طرفیندن وئریلن جواب یاینلانمیشدیر. جواب مکتوبونون سونوندا قزئت طرفیندن بئله بیر آچیقلاما وئريلمیشدیر: «فارسجا اوخویان دگرلی اوخوجو و آبونہچیلریمیزه بیر آز چتین اولسا دا عثمانلی تورکجهسی ایله یازيلمیش اولان بو ایکی مکتوبو موقدس انجمن عضولری نین ایستگي اوزره چئویرمەدن اولدوغو کیمی نشر اندیریک [108، 1384، 138، 139، 34-37].

«آذربایجان» درگیسی

شرق عالمینده بؤیوک عکس-صدا دوغوران «موللا نصرالدین» بین نشریندن 8 آی سونرا اونون تاثیر آلتیندا آرازین او بیري تاپیندا – تبریزده «آذربایجان» ساتیریک درگیسی چاپ اولوندو .

«آذربایجان» درگیسی نین رئاكتورو علیقلی صفروف جنوبی آذربایجانین ایستعدالی پولیسسیستلریندن ایدی. او، هله اون دوقوقوزونجو عصرین سونلاریندا «شبنامه»، «احتیاج»، «اقبال» کیمی قزنتلری تاسیس اتمیشدی .

ع.صفروفون اوغلونون آتاسی حقه یازدیغی خاطره سیندن معلوم اولور کي، «او گنج یاشلاریندا آتاسی نین یانیندا روسیا و تورکیه ده تاجارخانالارین ایدارہسی ایله مشغول اولوردو. بو اولکهلرده ایران حؤکومتی طرفیندن سورگون اندیلیمیش سیاسی ماهاجرلر و یئرلی موترقی ضیالیلار ایله سیخ تماسدا اولور. سونرالار وطنه خیدمت ائتمکدن اوترو تاجارتی ترک اندید و وطنه دؤنور» 2.

ع.صفروف تبریزده اوز همفیکرلری ایله برابر گیزلی بیر جمعیت یاراتمیشدی، «گیزلی انجمن» آدلانان بو مرکزده اونونلایناشی دؤورون وطنپرور ضیالیلاری ایشتیراک اندیردیله. ع.صفروف قزئت و دیگر نشرلری خالق آیلتماغین ان تاثیرلی واسیطه لریندن بیري حساب اندیردی. 1892-جي ایلده ع.صفروف تبریزده «شبنامه» آدی کیچیک اؤلچولو ساتیریک قزئت-ورقه بوراخماغا نایل اولدو [110، 26، 1946، №].

ا.کسروی نین یازدیغینا گؤره علیقلی صفروف «گیزلی انجمنین عضو اولماقلا برابر محمد علی میرزه نین «گیزلی پولیس» ریسسی ایدی. م.میرزه به گلن راپورتلار، مکتوبلار علیقلی خانین الیندن کئچیردی. او، بوظیفه سیندن ایستیفاده اندهرک البیر و همفیکر اولدوغو یولداشلارینی پولیسدن قورویور، هم ده اولکهمه باش وئرن جینایتلری، منفی حاللاری آچیب «شبنامه» ده یاییب، گنیش کوتله لری خبردار اندیردی. 4.

خالقین احتیاج و آرزولارینی ساده آنلاشیقلی دیلده، یئری گلدیکه ایسه گولمه لی شکللرله اوزونده عکس ائتدیرن «شبنامه» ع.صفروفن رئاكتورولوغو ایله غنیری-لئقال چیخاریلیردی. بو مطبوع نومونه سی خالق آراسیندا بؤیوک ماراق و رغبتله قارشیلانیر، ال-ال گزیردی. «شبنامه» پریمیٹیو ژنلاتین اوصولو ایله حاضر لاندیغیندان اونو بؤیوک تیراژلا یایماق مومکون دئییلدی. اونا گؤره ده ع.صفروف سونرالار لیتوگرافیا اوصولو ایله او دؤورون ماعاصیر مطبوعات ایستاندارتلارینا اویغون اولان «احتیاج» (1898)، «اقبال» (1898) قزنتلرینی و «آذربایجان» (1906) درگیسینی نشر اندیر .

«احتیاج» قزئتین جمعیتی بئددی سای ایشیق اوزو گؤرموشدور. سونونجو ساید ع.صفروف یازیردی کي، ایرانلیلار حتی چایدان اوچون ده خاریجیلره مؤحتاجدیرلار. بو آجی حقیقتله باریشا بیلیمین آذربایجان حاکیمی امیرناظم گروسی قزئت باغلامیش و ع.صفروف جزالاندیرمیشدی. ع.صفروف بوندان سونرا «اقبال» آدی قزئت چیخارمیشدی. «احتیاج» بین بیر نوع داوامی اولان «اقبال» بین عمرو چوخ قیسا اولموش، اونون جمعیتی دؤرد سای ایشیق اوزو گؤرموشدو .

«موللا نصرالدين» درگيسي نين نشريني ع.صفروف بؤيوك سئوينج حيسي ايله قارشيلاميشدي. قافقازين موترقي ضياليلاري ايله ياخيندان علاقه ساخلاديغي اوچون چوخ احتمال كي، ع.صفروفن «م.نصرالدين» بين رنداكتورو ج.محمد-قولوزاده ايله ياخيندان تانيشليغي اولموشدور. اونا درگي نين ايلك نؤمرلرينده گيزلي ايمضا ايله چيخيش ائتمك ده ميسر اولموشدو. بير نئجه منبع ع.صفروفن «موللا نصرالدين» ده خورتدان ايمضاسي ايله چيخيش ائتمه سيني تصديق ائدير *.

مطوبات ساحه سينده زنگين تجربويه ماليك اولان آرتيق ساتيريك قلم اهلي كيمي آد چيخاران ع.صفروف «موللا نصرالدين» درگيسي نين نشريندن روحلاناراق جنوبي آذربايجاندا «آذربايجان» آدلي ساتيريك درگي درج ائدير. درگي هفته ده بير دفعه كيچيك فورماتدا، 8 صحيفه ده نشر ائديليردى. بيرينجي صحيفه سي فارس ديلينده، قالان صحيفه لري ايسه آذربايجان ديلينده ايدي. كاريكاتورالار عادتت سونونجو صحيفه ده وئريليدي. درگي نين جمعي 20-دن آرتيق (تخمين 24) سايب ايشيق اوزو گورموشدو. درگي نين رنداكتورو عليقل صروف، ناشيري ميرزه آغا تبريزي ايدي.

ايلك سايدا شعر پارچالاري اساسن آذربايجان، نثر حيصه سي ايسه فارسجا وئريليدي. سونراكي سايلاردا آذربايجان ديلي اوستونلوك تشكيل ائتمگه باشلادي.

«آذربايجان» درگيسي ايستر فورما و اوسلوب، ايستر سه ده مضمون و ايديا باخيميندان «موللا نصرالدين» ه چوخ بنزهيريدي.

«آذربايجان» درگيسي نين ايلك سايب نين تيتول صحيفه سينده «موللا نصرالدين» درگيسي نين دايمي ائتملي اولان موللانين رنگلي صورت عكس اولونوب. بونولا بيلديريليدي كي، تبريزده «موللا نصرالدين» بين تمثيلچيسي مئيدانا گلشيدير. شكلده تصوير اولونموش موللا نصرالدين سانكي اونولا ياناشي دايناميش يئرلي موللايا - حاجي بابايا خير-دوعا وئرير. ايكينجي نؤمره دن ايسه حاجي بابا تك وئريليدي.

«آذربايجان» درگيسيندن اؤنجه ايراندا هميشه علمين و مدنيتين، ترقي نين اؤنونده گئندن آذربايجان ضياليلاري طاهر تبريزي، مهدي آغا تبريزي، محمد علي تربيت، حسن تقيزاده اولكده و خاريجده «اختر»، «حكمت»، «گنجينه-فنون» و س. كيمي دگرلي مطبوع اورقانلاريني تاسيس ائتميشديلر. بو قزنتلر فارس ديلينده نشر اولونور، داها چوخ ضيالي طبقه سي آراسيندا يايلىريدي. موعين حيصه سي آذربايجان توكجه سينده يازيلاراق گيزلي يوللا حاضيرلانميش خالق آراسيندا يايلانان ورقه و كيچيك فورماتلي قزنتلر غئيري-منتظم و پراكنده شكلده اولوردو. واختيله ميرزه جليلين «موللا نصرالدين» اوچون سؤيله ديگي «يازي دا بؤيوك جور ائتميز او اولدو كي، آچيق آنا ديليندن يازماقدان بيز اوسانماديق» داهيانه كلاميني عليقل صروف دا عايد ائتمك اولار.

بيرينجي نؤمره ده «خطاب به قلم و مقدمه» سرلؤو حلي باش مقاله ده نظم و نثرله درگي نين مرام و پروقرامي ايفاده ائديليدي. سونرا حاجي بابا ايمضاسي ايله «اي وطن-مهربان» شعري وئريلميشدي. اوچونجو صحيفه ده اولكده و قونشو اولكلردن: لوندون، ايستانبول، باكي، نجوان، ميانا، خراسان، تهراندان خبرلر وئريليدي. دورد و بشينجي صحيفه لر كاريكاتورالارلا بزه ديلميشدي. يئددينجي صحيفه ده حاجي بابانين ايمضاسي ايله «موللا نصرالدين» ه جواب يازيسي گئتميشدير.

«آذربايجان» درگيسينده ايللوستراسيالاري حسين بهزاد مصورزاده چكيريدي. «آذربايجان» درگيسي نين 6 سايبندا درج اولونموش يازيدا خالقي بير نؤوع اويغوسوندان آييلديب، سياسي درس وئريريدي :

«جناب حاجي بابا، بير گون ائوده اوتورموشدوم. آذربايجان روزنامه سيني گئيرديلم. واقيعه ده اولن موقدس زيارتده كي بيز آذربايجان اوچون بير مايه ايفتخاردير چوخ شاد اولدوم. مشروطه نين اولينجي سئوناتيندان (بياناتيندان - پ.م.) بيريسي مجلسي شوراي-ميلي دير. اونون دا اولينجي بياناتيندان بيريسي مسوليت وزراديير. بونلارين هاميسي اوندان اؤتوردور كي، بوندان سونرا ميلت هاميسي آسوده اولسون و خاريجي بيزلره ال تاپماسين. اوندا دخي مؤحتاج اولمايق داها بوندان سونرا هئج بير بدفطرت كارگزارليق وئر بيلمز كي، ائركك ايت كيمي ديشي قوردا رفيق اولوب بير-بير قويونلاري قوردا وئر، داها بوندان سونرا مسعودي مولك كيمي خالق ناموسونو پولا ساتان و فقرانين روزيسيني حبس ائدن رييس

دیوانخان اولوب گونده 7 تومن رشوت آلیب داشلاری، قوملاری بیز بیچاره میلته چورک عوضینه یندیره بیلیم»
[. 6،2 №،70،1907]

درگیده سیاسی خاراکتر داشییان کاریکاتورالار آز دئییلدی. «آذربایجان»ین ایکینجی سایینین بیرینجی صحیفه سینده حاجی میرزه آغاسینین شکیلی تصویر اولونموشدو. عکسین آشاغیسیندا اونون دیلی ایله بو سؤزلر یازیلیمیشدی: «شور سویون نه قابلیتی و کئیفیتی وار کی، وقتیمی اونا صرف اندیم»

بورادا خزر دنیزیندن صوْحیت گئدیردی. حاجی میرزه آغاسینین تیمثالیندا روسیانین خزر دنیزی ایله باغلی ایدیعالارینا قارشلی هنج بیر موقاویمت گؤستمهین یوکسک رتبهلی مأمورلارین اعتناسیزلیغی و دؤولتین اهمیتلی مسالهلره بارماق آراسی باخماسی کسکین تنقید اولونوردو. دوردونجو سایینین بیرینجی صحیفه سینده میرزه علی اکبر خان آتابگین دیزی اوستونده ایرانین خریطهسینی توتوب اورادا الی ایله آذربایجان ایالتینی گؤسترمرک دئیگی سؤزلر عکس اولونوب: «اصلا منیم اورگیم آذربایجانا باغلی دئییل، گلهجکده بو ویلایتی کسبب آتماق لازیمدیر.»

دیگر بیر کاریکاتورادا قویون سوروسونون ایچینه دوشموش جانوار و اوزاقدان بو منظرهنی گورن ایکی نفر گؤستریلیر. شکیلین آشاغیسیندا یازیلیب: «آی، هاری، جانوار قویون سوروسونون آخیرینا چیخدی». یاخینلیقدا سورونون چوبانی انله درین یوخویا گئدیب کی، اونا هنج توپ-توفنگله ده اویاتماق مومکون دئییل. کاریکاتورادا اوبرازلی شکیلده جانوارین سیماسیندا اولکهنین طبیعی ثروتلرینی آمانسیز جاسینا ایستینار ائدن یاد ائللیلر، چوبانین سیماسیندا ایسه اولکهنی ایداره ائده بیلیمین باشچی یا ایشاره اندیلیر – شاه و اونون سارایی تنقید اولونوردو.

درگینین هر صحیفه سینده بنله معنالی شکیللره راست گلکم اولاردی. اونا خالق آراسیندا پوپولیار لاشدیران بو جور رنگارنگ شکیللره برابر، هم دگرلی شاعرلر طرفیندن یازیلیمیش دوزلو-مزملی شعرلر ایدی. قزئته آذربایجان تورکجهسینده چاپ اولونموش شعرلر تبریزده دیلدن-دیله گزیر، حتّی اوشاقلار دا همین شعرلری ازیر بیلیردیلر.

«موللا نصرالدین» ژورنالینین نثر نومونهلرینده میرزه جلیل و عبدالرحیم بیگ حقوردینفین، شعر پارچالاریندا ایسه م.ع.صابر و علی نظمی نین تاثیر آیدین حیس اولونوردو. صابربین شعرلرینین روحو جنوبلو شاعرلره چوخ دوغما ایدی. صابره نظیره، جواب و تقلید شکیلینده ده یازیلان بو شعرلرین مولیفینین آدی گیزلی ساخلانیردی. درگیده سید رضا صراف، عبدالحسین خاندن کیمی شاعرلرین ایشتیراکی شوبهسیز ایدی. حمید محمدزاده اونلارین سیراسینا لعلی و میرزه علی معجز کیمی شاعرلری ده داخل اندیردی.

«آذربایجان» درگیسینده درج اولونموش شعرلرده م.ع.صابربین تاثیر آیدین دویولور :

ائی موللا عمی، بوش یئره جینداره ساتاشما،

دینداره دولاشما !

بو حیله گره، ساحیرو غداره ساتاشما،

مکاره دولاشما ...

ا...یش چوخدو طریقتده، آیا عارف-کامل،

ترک ائیله خطانی، بو خطاکاره ساتاشما !..

رومداره دولاشما !

صابربین «هه، ده، گوروم، نه اولدو بس، آی بالام، ایدیعالربین» میصرعسیندان ایلهام آلان جنوبی آذربایجان شاعیری عئینی وزن و اولوبدا شاعیره جواب شکیلینده یازیردی :

هه، گۆروسن، بئريندهدي بيربه بير ايديعاميزي،

گۆر نئجه موستجاب انديب تانري بيزيم دوعاميزي،

وئردى كمال-لوظف ايله مطلب و مودعاميزي،

ايندى نئجه، موللا عمو، من دنين اولدو، اولمادي؟

ژورنالين 5-جي سايبيندا درج اولونان فيليهتونون انا خطيني صابرين مشهور بير شعري تشكىل ائدير: «ايستراحت مشغول اولان علماميز دا رشتده، تبريز و اصفهاندا بناي-موخاليقت قويوب و ميلت-ايسلاما هئچ بير قيسمي حمايلري يوخدور :

ميلت نئجه تاراج اولور-اولسون، نه ايشيم وار،

دوشمنلره مؤحتاج اولور-اولسون نه ايشيم وار؟! !

يئري گلмышكن صابرين حاقيندا صؤحبت آچديغيميز «ميلت نئجه تاراج اولور-اولسون، نه ايشيم وار» ميصراعسي ايله باشلايان بو شعري «حكمت» قزنتي نين رئاكتورو ميرزه مهدي خان طرفيندن فارس ديلينه ترجمه ائديليب «آذربايجان»دا چاپ اولونموشدور .

ژورنالين ايکينجي سايبيندا شاعير صرافين صابرانه اولوبدا «چتين خواهش» آدلي شعري درج اولونوب. اؤز ملتيني شرفين «اولومدن ده بتر» اويغوسوندان اوياتماق ايستهين شاعير خالقي حرکنده اولماغا، قوروب-ياراتماغا، ترقى يه سسلير :

ائي ملت-ايسلام، اويان وقت-سحردي،

دور، گۆر نه خبردي !

بسدير، بو قدر ياتما، چورورسن، نه خبردي،

دور، وقتي سحردي !

مين يئردن آييلدير سني بيچاره احبا،

ترينمه سن اصلا،

ياتماق بئله اولماز، بو اولومدن ده بتردي،

دور، وقتي سحردي !

درگي نين صحيفه لرینده ياخين و اوزاق اولکلرده باش وئرن حاديته لردن بحث اولونوردو. ايکينجي سايدا روسيادا باش وئرن اينقيلابي حرکاتدان، روسيا دؤولت دوماسي نين گۆردوگو تدبيرلردن گننیش دانيشيليردي. مقاله موليفي، گۆرونور، اوخوجولارا گۆز و آچيق اولماغي، اونلاري ضيالييلارين خالقين سي و فداكارليغي باهاسينا اله اولونموش مشروطه دن بهرملنگه و اونا ساخلايب قوروماغا سسله ييردي. درگي نين صحيفه لرینده بؤيوک فرانساي اينقيلابي حاقيندا يازيلار درج اولونور، اونون ماهيتي آچيقلايردي. بوتون بو يازيلار اوخوجولارا اينقيلابي وطنپورولیک روحو اشيلايردي. اولکده ضيالييلارين ان آغريل يئري مکتب و مدرسه ايله باغلي ايدي. اونا گۆره ده «آذربايجان ماعاريفچيلىک ايدياسي نين خالق کوتله لري آراسيندا تيليغين، ياييلماسينا چاليشيردي. انا ديلينده مکتب و درسليکلرين اولماماسي بير سيرا ماعاريفچيلرين، خصوصيله ميرزه حسن رشديه نين سعي لري نين مورجع روحاني لرين تضييقينه معروض قالماسي درگيده بؤيوک تأسوف حيسى ايله قارشيلانيردي. اولکهنين، خصوصيله آذربايجان ويلايتلري نين علم، تحصيل، صنعت ساحه لرینده كي گنريلگي ساتيرپک قلمله ايفشا اولونوردو. ايکينجي سايداکي خبرلره نظر سالاق :

«فره‌جهداغ. حؤكومت فؤق العاده مادي ضايعلره دؤزوب، آغير پوللار قويوب بير دارالفنون و بير ده دارالصنايع آچيبدير»

«ليوان. لولئى نين ايختراع اولونماسي نين ايلدؤنومو موناسيبتيله جشن توتوب و موختر عين موجسمه سيني تؤكمك ايسته يرلر»

ژورنالين 5-جي سايندا «گلدې-گندر» ايمضاسي ايله بير فيليه تون دا ايراندا، خصوصيله جنوبي آذربايجاندا بالاجا كيبريتين بئله ايستحصال اولونماديغيندان دانيشيلير. اولكهنين ايقتيصادي جهتن گئريده قالماسي تنقيد ائديلير. «... قضاره بو گون بازارا چيخديم. منه كيبريت لازيمدي. هر دوكاندان ايران كيبريتي ايستهديم، تاپماديم. آخيري تنگه گليب آياغيمي قويوب پتربورقدان بير قوتو آليب قايتديم. منيم تعجبوم بوردادير: عمومي موحدين اودو عالمي يانديرير، اما ... بيزلري ده خاريجيلرين اودو يانديرير»

درگيده ايمضاسيز ساتيريك شعرلردن بيرينده وطنپوروليك حيسي قاباريق وئريليريدي :

عالمده اولوب ظولم انلهمك هر كسه بيشه،

ظولمون آعاجي سالميش اودور هر يئره ريشه .

بو ريشه يه لازيمدي وراق عدل ايله تيشه،

تا اينكي عدالت گله اظهاره وطنده .

بو آتش ظولم ايچره سمندر كيمي ياننيق،

ياننيق، نه قدر طاقتيميز وارسا دا ياننيق .

«آذربايجان» درگيسيني آراشديران محمدرضا هئيت درگي نين جنوبي آذربايجان خاريجينده – ايرانين موختليف يئرلرينده ايزلنديگيني، عيني زماندا باكي و ايستانبولدا ديقتله اوخوندوغونو قزئته گؤندريلن مکتوبلاردان و قزئتئين اعلانلاريندان بللي اولدوغونو قنيد ائدير» [139-138N، 108، 1384]. درگي نين بئشنجي سايندا درگي نين باكيديكي تمثيلچيسي نين كاظمزاده آدلي بير شخص اولدوغو بيلديريلير .

دوققوزونجو سايدا يئنه ده باكيذا آپرئل آي نين اولينده نيكولا يئوسكي كوچه سينده (حاجي زين العابدین تقی يئفين مطبعه سينده – پ.م.) «تازه حيات» آدلي ادبي، ايجتيماعي-سياسي قزئتئين نشر اولونماسي ايله باغلي اعلان وئريلميشدير .

درگي نين 18-جي سايندا ادرنه دن گؤندريلن بير مکتوبا جواب شكيلينده اولان بير فيليه تون درج اولونموشدور [139-138N، 108، 1384]. ادرنه لي اوخوجو «يئر اوزونون ان الي آچيق سلطاني كيمدير؟» دئيه بير سورغو ايله «آذربايجان» درگيسينه موراجيعت ائدير. درگي نين يازارينا گؤره يئر اوزونون ان الي آچيق سلطاني عثمانلي پادشاهيدير. چونكي ايسلام قاضيلري نين گوجو ايله فتح ائديلن تورپاقلاري كيمسهدن اسيرگه مه ميشدير. سونرا يازي موليفي عياني ميثاللار چكهر ك يازير: «مثلا، ميصير تورپاقلاريني رجا ائديرلر، سولطان درحال مرحمت بويورور، سونرا بولقارستان ايسترحام ائتديلر (ايسته ديئر – پ.م.)، «اؤنملی دئييل» دئدي. بير قروپو ساموس آداسيني آلدې، «سيزه مينت بورجلويام» دئدي. سونرا لوبنان (ليوان – پ.م.) داغيني ايسته ديئر، «اوراني سيزه باغيشلايرام» دئدي. هنر سوقدان (هنر سوقبونا – پ.م.) سؤز ائديلنجه، «تمام»، دئدي. بوسنيايا گلينجه، درحال تقديم ائندي. كيبريسي (كيبر آداسي – پ.م.) ايسترحام ائتدير، «ممنونيتله» دئدي. سونرا كيبريدي (كريت آداسي – پ.م.) ايسته ديئر، اونلارين اوميديني قيرمادي و نهايت ماكدونياني طلب ائتدير، «سيزه لاييق دئييلدير»، دئدي...»

سوندا ادرنهلي اوخوجونون «ايندي سولطان نه ايشله مشغول دور؟» سوالينا جاوا ايندا ايسه ايران-عوثمانلي سرحدينه سوروشماق لازيم - دنيه قيسا بير جواب وئر ميشدير [1384، 108، 138N، 139].

دوقوزونجو سايدان باشلاياراق درگيده شعر و اعلانلاردان باشقا ديگر يازيلار فارسجا وئريلير. م. هئيت درگيده درج اولونان اعلانلارين يالنيز قوزئي آذربايجانلا باغلي اولانلارين فارسجا يازيلديغيني بيلديرير. او، اؤنجهكي سايلاردا ماتريالين يازيلديغي ديل نيسبتي نين تخمينن 50 فايض اولدوغونو خاطرلادير. سونراكي سايلاردا فارس ديلينده يازيلارين داها چوخ يئر آلماسي ايله باغلي درگيده هئچ بير اچيقلاما وئريلمه ديگيني وورغولايير .

بيزه ائله گلير كي، بونون سببيني همين ايللرده اولكدهكي سياسي-ايجتماعي دورودا آختارماق داها دوزگون اولاردي .

دورونون دمكراتيک مطبوع اورقاني اولان «آذربايجان» درگيسي نين سلفي اولدوغو «موللا نصرالدين» كيمي خالفا گون آغلاير، اونو ايجتماعي فعاليت هوسلنديريير، سياسي شعورون آرتماسينا، يئني مورتقي مدنيت قوشماسينا چاليشيردي. بير گولگو درگيسي كيمي «خالقي يازماقتان و كينايهلي سؤزلرنن خابي-غفلتن اويايديب باشا ساليردي» .

محمدلوي عباسي «آذربايجان» درگيسينه حصر ائتديگي مقاله سينده اونا چوخ يوكسك دگر وئريب يازيردي كي، بو ايللر آذربايجان ميلتيني حقيقي دمكراتيک آزادليقلارين ماهيتيني منيمسه مگه سؤق ائدن، خالقي ميلي روحدا تربيه ائدن مطبوعاتين ان مورتقي قاباقجيل و ايرملیده گئندي «آذربايجان» مجموعهي ايدي [73، 1945، 5N، 30].

شوبه سيز كي، خالقين خوابي غفلتن اويايديب، اونون گوزلريني آچان، «آذربايجان» كيمي بير مطبوع اورقاني اولكدهكي مورتجع قوملارين نيغرتيني اوزونه جلب ائتمگه بيلمزدي. اوللار وار قوملري ايله درگي نين قاپانماسينا چاليشيرديلار. مشروطه اينقيلابي نين يوكسه ليشي ايللرينده دوشمنلرين درگيه هوجومو هئچ بير نتيجه وئرمه دي .

تيريزده مشروطه اينقيلابي نين رهبري ستارخانين شخصن درگيني حمايه ائتمه سي مورتجملرين سوكوتونا سبب اولموشدو. اينقيلاب تهراندان گلن سيلاحلي قوملرين اغير هوجوملارينا معروض قالديقدا مورتجع قوملرين ده منفي تاثيري درگي اوزرينده گوجلندي. اونا گوره ده ايلك سايلاريني دا آذربايجان ديلينده يازيلميش مقاله و بديعي يازيلارا تنز-تنز راست گلينيرديسه، 9-جو سايبندان سونرا فارس ديلينده يازيلميش يازيلارا درگيده داها گئنيش يئر وئريلمگه باشلاندي. عئيني زاماندا سون سايلارداكي مقاله لرين سياسي كسكينليگي آز اير، ليبراليزمه مئيل اچيق-اشكار دويولوردو. بئله ليكله، مورتجملرين ايلك تاثيري فارسجا يازيلارين چوخلوقو ايله نتيجه لنديسه، اوللارين سونراكي تاثيري درگي نين باغلانماسي ايله نتيجه لندي .

درگي نين 6 جى سايبندا آذربايجاندا و ماهاجيرنده آذربايجانلilar طرفيندن رژيمين غضبينه توش گلن «المرحوم و المغفور» «كمال»، «گنجينه-فنون»، «پرورش»، «اختر» و س. مطبوع اورقانلاري حؤرمتله ياد ائديلدو .

آز بير مودت فعاليت گؤستمه سينه باخماياراق «آذربايجان» درگيسي جنوبي آذربايجان مطبوعاتي و ادبياتي تاريخينه اوز يئني تؤهملريني وئردي. مشروطه اينقيلابي دورونده دمكراتيک فيكيرلرين ياييلماسيندا بو درگي نين بؤيوك خيدمتلري دانيلمازدير .

«صور اسرافيل» قزنتي

مشروطه فرماني وئريلديكن 9 آي سونرا تهراندا «صور-اسرافيل» (اسرافيلين نئبي) آدلي قزنت نشر اولونماغا باشلادي. قزنتين ايمتياز صاحيبي و ناشيري ميرزه قاسيم خان تبريزي، رنداكتورلاري جهانگير خان شيرازي و علي اكبرخان دهخدا ايدي .

میرزہ جہانگیر خانین مقالہ لری اساسن حۆکومت باشچیلاری نین اجنبی دۆولتلرہ ساتیلیب اۆلکەمیه خیانتی نین کسکین تنقیدینە حصر اندیلیمیشدی. بونا گۆرە دە یوخاری دۆولت مأمورلاریندان توتوموش شاهین اۆزو دە داخل اولماقلا اونا کین بسلیمیر و محوینە چالیشیر دیلار. محض بونا گۆرە دە مجلس توپا توتولدوقدان سونرا توتولوب باغشاهدا حبس اولونان میرزە جہانگیرخانی محمد علی شاه بیر گون کۆچدیکدن سونرا اعدام اتندی .

ع.دەخدا گنجلیک ایللریندە آروپا اۆلکەلریندە سفیر ایشلەمین قوھومو م.غفاری ایلە خاریجە گندیر، اورادا آروپا دیلیرینی اۆیرەنیر، علمە مشغول اولور. ایرانا قایتدیقدان سونرا اینقیلابی حرکتدا یاخیندان ایشتیراک اندیر. «صور-اسرافیل» قرنتی ایلە امکداشلیق اندیب سیاسی مسالەلرە دایر خبرلر حاضیر لایردی .

دەخدانین موکمل تحصیلی، آروپا اۆلکەلریندە بیر نچە ایل قالماسی، آذربایجان دیلی واسیطەسیلە قافقاز مطبوعاتی، خصوصیلە «موللا نصرالدین»لە یاخیندان تانیلیغی اونون ساتیراسیندا دموکراتیک مضمونون داھا دا گۆجلنمەسینە، اۆلکەنین و خالقین دردلرینی و احتیاجینی دوزگون باشا دوشوب گۆسترمەسینە، بیر سۆزلە، ساتیرا آتشی نین سرراستلیغینا کۆمک ائتمیشدیر. بو ساتیرانین گوجو بیر دە اونون، نیکبین روحدا اولماسی ایدی. دەخدا اۆلکەسی نین و خالقینی ایشیقلی گلەجگینە، سعادتینە بۆیوک اومید بسلیمیر و بو اومیدی اۆز اوخوجوسونا آشیلاماگی باجاریردی .

علی اکبر خان دەخدا «صور-اسرافیل»دە «چرند پرند» باشلیغی ایلە موختلیف ایضالارلا، اساسن «دخو» ایضاسی ایلە فیلیەتونلار یازیر و بونولا دا بئنی سادە فارس نثری نین ان گۆزل نومونلرینی یارادیردی .

او، ایجتیماعی-سیاسی عالمە باش وئرنی ایفشا اندە بیلیردی. حادثیە لری اۆز پارودیالاردا ساتیریک بیر دیللە قلمە آیردی. دەخدانین خالق حیاتینی ترنوم اندن شعرلری و فیلیەتونلاری دا وار ایدی. اونون ان چوخ موراجیعت ائندیگی مؤوضوع 1906-1911-جی ایللردە باش وئرن اینقیلاب حادثیە لری ایدی.

دەخدانین ساتیراسیندا جلیل محمقوقولوزادەنین موثبت تاثیری آچیق-آشکار حبس اولونور. گوندەلیک ایجتیماعی-سیاسی مؤوضو علاری ساتیرا یا گنیرمک، خالقین دیلیندە یازماق شرفی دەخدایا نصیب اولموشدور. او، «موللا نصرالدین»ە باغلیلیغینی ایفتخار حبسی ایلە قئید اندیردی. دەخدا میرزە جلیلین «ایراندا حریت»، «دمدمەکی یە جواب» و س. تاثیری آلتیندا پامقنتی دە قلمە آلمیشدیر. اونون «موللا نصرالدین»ە خطابین آذربایجانجا بیر شعری دە وار دیر .

احمد کسروی «تاریخی مشروطە ایران» اثریندە یازیردی: «دەخدانین «چرند پرند» باشلیغی ایلە یازدیغی فیلیەتونلار اۆز ایدیاسی و اولوب خصوصیتلری ایلە «صور-اسرافیل»ی قافقاز «موللا نصرالدین»ینە و تبریز «آذربایجان»ینا اوخشادیر. اوخجولار قرنتین بو حیصە سینە جان آتیر، اونون رواج تاپماسی نین اساس سببی دە همین یازیلار ایدی» [62].

[35 .

«صور-اسرافیل»دە دەخدانین ایشتیراکی اونون ایدی ایستقامتینی دموکراتیک یۆندە داھا دا مؤحکم لندیرمکە برابر ادبی دگرینی دە یوکسولتمیشدیر .

تانیمیش شرقشوناس بئرتئلس دەخدا حقدە یازیردی کی: اونون ساتیراسی هدفە سرراست آتش آچماسی و کسکینلیگی ایلە فرق لندیردی .

دەخدانین ساتیراسی موطلقیتین، ریاکار روحانلرین علنیهینە یۆنلمیشدی. حقیقی بیر ماعاریفچی کیمی، دەخدا بوتون بونلارلا بیرلیکدە ایراندا قادینلارین حوقوقسوزلوغو علنیهینە آردیجیل موباریزە آپاریردی .

مورتجع روحانلر دەخدانین اۆز فیلیەتونلاریندا دینە ساتاشدیغینی بهانە اندەرک اونو گۆزدن سالماغا چالیشیر دیلار. دەخدا «صور-اسرافیل»ین صحیفە لریندە دینە و شریعتە اساسلاراق اونلارلا لاییقینجە جواب وئیریر، ایسلامیندە موسلمانلیقلا شاهلیغین بیر پئرە سیغا بیلمەسینی گۆستیریردی .

خالقا خبانت اندلرين سعيي نتيجه سينده مجلس باغلانديقدان سونرا دهخدا محمد علي شاهين جلادلاري نين اليندن قورتولوب اينگيلتره سفير ليگينه سيغيندي و سفيرين واسيطه چيلگي ايله اولكهنه ترك اتندي. دهخدا اولجه ايسونچره يوللاندي، اورادا ايوردون شهرينده «صور-اسرافيل» ين نشريني برپا اتندي. جمعين 4 سايني چيخارا بيلدي .

بو سايلاردا دا «صور-اسرافيل» اوز پرينسيپال مؤقعينده دابانير، ايرانداكي اصول-ايدارهي دامغالايدي دهخدا دوستو و مسلكداشي جهانگير خان شيرازي نين اولومونه حصر اتديگي شعريني قزنتين 3-جو سايندا چاپ اتتميشدير. بو شعر اوز ايجتيماعي مضمونونا گوره دؤورون شاعيرلري طرفيندن بؤيوك ماراقلا قارشيلانميشدير .

1909-جو ايللرده ايسه توركيهده ياشايب اورادا «سروش» ادلي بير قزنت چيخارماغا نايل اولدو .

اي.براون همين قزنتين ايستانبولدا ايرانلارين «سعادت» جمعيتي طرفيندن چيخاريلديغيني، رنداكتور لاري نين سيد محمد توفيقه برابر علي اكبر دهخدا اولدوغونو قئيد ائدير. چوخ ماراقلدير كي، تدقيقاتجي قزنتين امكداشلاري آراسيندا احمد بيگ آغاينون ده آديني چكيير [60، 83].

دهخدا محمد علي شاه دنوريلندن سونرا ايرانا قايتميش، خالق طرفيندن مجلسه نوماينده سئچيلميشدير. اونون بير سيرا اثرلري، او جوملهدن 50 جيلدليك «لغتنامه-علي اكبر دهخدا» كيتابي دگرلي منبعلردن سايلير. كيتابدا آذربايجان ساتيراسي نين بير چوخ گوركملی نومايندهلري نين اثرلرينه ده گننيس يئر وئريلير .

«حشرات الارض»، «ناله ملت»، «استقلال» قزنتلري

مشروطه اينقيلابي دؤورونده بير-بيري نين آردينجا «ناله-ملت»، «استقلال» و «حشرات الارض» ادلي دگرلي مطبوع اورقانلاري چاپ اولونوردو. اولارين هر اوچونون رنداكتورو ميرزه آغا تبريزي (منشي باشي) ايدي .

ميرزه آغا تبريزي م.ف.آخوندون كومندبالاري نين تاثيري آلتيندا جنوبي آذربايجاندا ايلك صحنه اثرلري مئيدانا گتيرميشدي. او، 1871-جي ايلده اوزونون دورد پيئسيني يازماقلا بو ژانرين جنوبي آذربايجاندا، انلجه ده ايراندا ايلك نومونهلريني يارتميش، دراماتورگيانين اساسيني قويموشدور [36].

ميرزه آغا تبريزي فارس و عرب ديبلريني موكل بيلمكله برابر، فرانسيز ديبلنه ده بلد ايدي. بير مودت ايستانبول، حلب و ديگر شهرلرده ايران سفيرليگي نين امكداشي، فرانسوا سفيرليگينده ايسه موترجم و منشي وظيفه لرينده ايشلميشدير. سونرا تهران دارالفنوندا موعليمليك اتتميشدير. همين دؤورده «رساله-اخلاقيه» («اخلاق حاقيندا رساله») ادلي بير اثر يازميشدير. بو كيتاب درسليك و موعلimler اوچون درس وسايطي كي مي، آذربايجان ماعاري في نين تاريخينده اهميتلي يئر توتموشدور [9، 301].

«حشرات الارض» قزنتي ميرزه آغا تبريزي نين رنداكتورلوغو ايله 1908-جي ايلده تيريزده ايشيق اوزو گورموشدور. هفتهليك نشر ائديلن بو قزنتده رنگلي، يوموربستنيك شكيللره ده راست گللك اولوردو. جنوبي آذربايجاندا «آذربايجان» درگيسيندن سونرا «حشرات الارض» ايكينجي ساتيريك مطبوع اورقاني ايدي. قزنتده رسامليق ايشلريني طاهرزاده بهزاد يئرینه يئتيريردي .

اونون كاريكاتورالاري گولوش و مسخره حيسي دوغرور ازيجي و آييلديجي خاراكتري داشي بيردي. بو كاريكاتورالار محمد علي ميرزه دن توتوموش ان اشاعي وظيفه لي دؤولت مأمورلارينا قدر، هاميني جانينا ولوله ساليردي. بو رسملرين موليفي بهزاد طاهرزاده اوز خاطرهلرينده يازيردي: بير گون مشروطه اينقبلايينان صؤحبت گنرکن قارداشيم صؤحبت آراسي دندي كي، مرنده شهرينده پوليس طرفيندن معلوم اولدو كي، مأمورلار شاهين كاريكاتوراسيني چكميش بير رسامي آختاريرلار. «حشرات الارض» ده چاپ اولونموش بو كاريكاتورادا شاه چاناقلي باغايا بنزه ديلميشدي. اگر اونو منيم چكديگيمي بيلسه بيدلر، شوبه سيز توتوب اعدام اندرديلر .

بو يوموريستیک قزئتین بیرینجی و دوردونجو صحیفه لری ان چوخ مشروطه اینقیلابی ایله باغلی حادیثه لری عکس ائتدیرن کاریکاتورالارلا بزمیدلمیشدی. بئله کی، ایکینجی سایدا تصویر اولونموش ایکی کاریکاتورادان بیرینده «خالص موسلمان» آدی شخص الیندهکی میشارلا «مساوات» قزئتی آدلاندیریلان آغاجی کسیر. (بو کاریکاتور «مساوات» 22- جی نؤمره سنین دایاندیریلماسی موناسیبتیله چکیلمیشدی - پ.م.) دیگر کاریکاتورادا تصویر اولونموش ایکی شخص چوخ اهمیتلی بیر مسالهدن بحث ائدیرمیش کیمی جدی گورکم اولاراق دؤیوشکن ایکی خوروز حاقیندا صوحت ائدیرلر. قزئتین عنوانی یازیلماش حیصه ده قالین حرقلرله بو ایفاده درج اولونموشدور: «هر یئرده قیمت و اختیندان اول وئرلیر.»

هفته لیک چیخان بو قزئتین نشر اولوندوغو ایل عرضینده 48 نؤمره سی چاپ اولونموشدور. عادتن قزئتین ایکینجی صحیفه سینده اونون مقصد و مرامی آچیقلا نیردی: «سیاستده حیوانلاری دانیشدیران تصویر - قنیدلی بو قزئت هفته ده هله لیک بیر دفعه چاپ اولوناجاق. کیچیک مقاله لر تانیلمیش ایضالارلا قبول و درج ائدیلیر.»

بیرینجی ساینندان قزئتین دایمی پئرسوناژی اولان قافار وکیل (بازاری دولاشان دلی) ایدارهنین باش کاتبی کیمی تقدیم اولونور. «نچه گوندور کی، دوستلار «حشرات الارض» قزئتی گوزله بیرلر. دوشونورم کی، گورهن، ایدارهنین باش کاتبی قافار وکیل مطبوعات عالمینه نه توحفه وئرجهک. شریکلری اوچون دیشی ایله گويدن سرچه توتاجاق، یوخسا اولارین کچل باشینا درمان سورتجهک؟ خیر، کچل حکیم اولسایدی اوز باشینا درمان ائدردی. قافار وکیلین بو درجه ده ایش باجاریغی اولسایدی، ایندیهدک اوزونه بیر گون آغلاردی» [1908، 1، 84].

عادتن قزئتین ماتریاللاری قافار وکیلین دیلیله وئرلیردی. اونون ایفاده طرزیه تانیش اولماق اوچون ایکینجی ساینندا درج اولونموش «حشرات الارض» قزئتی نین بیر حیصه سینی ایزله یک :

«تبریکلر بو گون موسلمان میلتنه غلبه بخش ائدن ایرانلیلار! مطبوعات عالمینه ترمجه قدم قویموش بو کیچیک ایداره صمیمانه تبریکلرینی و خالیصانه تشکورلرینی، بو دگرسیز مکتوب واسیطه سیله، میلی شورانین موقدس مجلسده اوتورانلار، آذربایجان ایالتی نین محترم وکیللرینه، نووع-بشرین خیدمتچیلرینه و ایسلام مذهبی مرجع لرینه چاتدیریر. و قیسا دیله آلاهدان آرزو ائدیر کی، سعادت موجمه سی اولان وجودلارینی زمانه بلالاریندان محفوظ ائدیپ وظیفه بورجلارینی لایبقجه یئرینه یئتیرمگه موفقیت وئر سین.»

«حشرات الارض» نین بیرینجی صحیفه سینده عادتن باشلیقدان سونرا «کسالت، عداوت، فغان، بیعاری (عارسیزلیق)» سوزلری قنید ائدیلیمیشدی. قزئت سانکی بونونلا اینساندا ان پیس کنیفیتلری خاطر لاتماقلا، اولناردان اوزاق اولماغی توصیه ائدیردی.

قزئتین اوزل خصوصیتلریندن بیر ی ده هئج یئرده مودیری نین یازی مولیفلری نین و تاسیسیچیلری نین آدی نین یازیلما سایدیر. حئی چاپخانانین آدی بئله قنید اولونمور. تدقیقاتچیلارین فیکرینه گوره قزئت «اسکندانی» مطبعه سینده قیسا بؤلوملرله اوچ ایل نشر اولونموشدور.

میرزه آغا تبریزی نین رئاكتور لوغو ایله 1908- جی ایله تبریزده نشره باشلا یان هفته لیک «ناله-ملت» قزئتی اوز صحیفه لرینده هم فارس، هم ده آذربایجان دیل لرینده ماتریاللار درج ائدیردی. بو رسمی قزئت اولسا دا (ماعاریف ایدارهی نین اورقانی ایدی) اورادا ساتیری ک روحلو یازیلار دا راست گلینیردی. قزئتین آدینی سئچرکن میرزه آغا تبریزی [19، 215]، قارشیا قویدوغو مقصدی اوراداک یازیلاردا ندن بحث ائده جگینی اساس گؤتورموشدو.

1909- جو ایله ایمپریالیست قوه لرین آذربایجانا حربی موداخیله سی، تبریزین چار قوشونلاری طرفیندن توتولما سی نتیجه سینده دموکراتیک مطبوعات اورقانلاری، او جومله دن «ناله-ملت» فعالیتینی دایاندیرمالی اولدو.

1909- جو ایلین ماییندا میرزه آغا تبریزی اوزونون «استقلال» آدی قزئتی نین نشرینه باشلا ییر. ای. براون «استقلال» قزئتی نین یارانما تاریخی حاقیندا یازیر: «ستارخان و باقر خانین باشچیلیغی ایله تبریز مشروطه چیلری عو ثمانلی سفارتخاناسیندا توپلانمیشدی لار. 1909- جو ایله چار روسیاسی نین قوشونلاری آرا وئر مهن اولکمه موداخیله ائدی کلرینه گوره مشروطه چیلر بورایا پناه گنیر میشدیلر. اولار ضیالی و سناقدان چیخمیش شخصلردن عیبارت بیر کومیته

سۆچمىشدىلار كى، قزنت بو كومىتەنىن نظارتى آلتىندا اولمالي ايدى. ھىياتە «مساوات» قزنتىنىن مودىرى محمد رضا شىرازى و مىرزە احمد قزوینی داخىل ايدى [60، 215]. قزنت گوناشىرى چىخىردى .

«استقلال» قزنتى مشروطە اينقىلابىنىن دوشمنلىرىنە باشچىلىق ائىن والى موخىر السلطنەيە قارشى داھا جىسارتلە چىخىش ائىدردى. قزنت قوبۇرنا تۈرۈن اينقىلابچىلارنى ازىمك اوچون مورتجە فئودال رحىم خان و دىگر قاراگوروھچولارلا علاقەيە گىردىگىنى و اونلارنى اينقىلابچىلار قارشى تۇرتدىگى جىنايتلرنى ايفشا ائىدردى. محض بونا گۇرە موخىر السلطنە حرىكاتىن دىگر باشچىلارنى ايلە بىرلىككە «استقلال» قزنتىنىن رىئاكتۈرۈنۈ حىسە آلدىردى، قزنتى ايسە باغاتدىردى [8، 246].

مىرزە آغا تىبرىزىنىن رىئاكتۈرلۈغو ايلە چىخان ھر اوچ قزنتدە مىلى مسالەلرە توخونولور، خالقىن آجىناجاقلى وضعىتى و حۇكومت علىھىنە چىخىشلارنى سادە، آنلاشىقلى دىلدە گۇستىرلىردى.

Ədəbiyyat

Azərbaycan və rus dillərində

1. Агаев С.И. Иран Между прошлым и будущим. Москва,1987.
2. Ağayeva G., Təbriz ədəbi mühiti, Bakı, 2004
3. Arzumanlı V. Azərbaycan diasporu. B., 2001.
4. Azərbaycan dövrü mətbuatı. Bibliografiya (tərtib edən S.Rüstəmov-Tohidi) Bakı, 1993.
5. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə. Bakı, 1961-62.
6. Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları. Bakı, 1968.
7. AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası
8. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki. Bakı, 1985.
9. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası IV cildə. Bakı, 1981, 1983,1988, 1994.
10. Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, 1989.
11. Cəfərov N. Cənubi Azərbaycan ədəbi dil: normalar və üslublar. Bakı, 1982.
12. Çeşməzər. M.Q.Azərbaycan Demokrat Partiyasının yaranması və fəaliyyəti. Bakı, 1986.
13. Doktor Cavad Heyət. B., 1995.
14. Дорошенко. Система просвещения в Иране. М. 1959.
15. Əhmədov T. N.Nərimanovun yaradıcılıq yolu. B., 1991.
16. Əmirov S. Cənubi Azərbaycan Milli-demokratik ədəbiyyatı (1941- 1990-cı illər), Bakı, 2000.
17. Əhməd V. M.C.Pişəvəri: həyatı, mühiti və yaradıcılığı, Bakı, 1998
18. Güney Azərbaycan. (Məlumat kitabı) Bakı, 2000.
19. Hatəmi H. Mühacir İran qəzetlərinin müstəmləkəçilik və imperializmin əleyhinə mübarizəsi. B.1964.
20. Heyət C. Türklərin tarix. və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, 1993.
21. Heyət C. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. Bakı, 1998.
22. Həbibov Ə. Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı, 1988.
23. Həsənli C. Güney Azərbaycan, Tehran-Bakı- Moskva arasında (1939-1945), Bakı, 1998.
24. Həsənli C. Soyuq müharibənin başladığı yer. Güney Azərbaycan. 1945-1946. Bakı, 1994.
25. Həsənzadə T. M.H.Etimadülsəltənənin əsərlərində Azərbaycan tarixi məsələləri. B. 2001.
26. Həsənzadə T. C.Məmməquluzadənin Cənub səfəri və Molla Nəsrəddin jurnalının Təbrizdə nəşri. Bakı, 1991.
27. XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokra tik ideyalar. B., 1990.
28. Комиссаров Д.С. О современном иранском литературоведении. М., 1983.
29. Qarayev Yaşar. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX-XX yüzilliklər. Bakı, 2002.
30. Qarayeva G. Hacıqədirlə A. “Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin yeni tarixi”. I kitab. B. 2003.
31. İbrahimov T.A. (Şahin) İranda siyasi cəmiyyətlər və təşkilatların yaranması. Bakı, 1967.
32. Nutqi Həmid. Hər rəngdən. Dünəndən bu günə, Ankara,1996

33. Marağayi Z. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı, 1982.
34. Rəsulzadə M. Əsərləri. (Kitabı çapa hazırlayan, ön sözün və şərhlərin müəllifi prof. Ş.Hüseynov).
35. Məmmədov R. Azərbaycan diasporu və milli mətbuat. Bakı, 2004
36. Məmmədzadə H. Axundov və Şərq, B., 1971.
37. Məmmədquluzadə Həmidə. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. 1981.
38. Məmmədli Q. Xiyabani. Bakı, 1949.
39. Məmmədova P. «Varlıq» jurnalında ədəbiyyat məsələləri. Bakı, 2000.
40. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. B.,1980.
41. Mustafayev V. Cənubi Azərbaycanda milli şüur Bakı, 1998
42. Nəsimzadə N. Bütöv Azərbaycan. Bakı, 1997.
43. Pişəvəri S. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1984
44. XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar. Bakı, 1990.
45. Xəndan Cəfər. Uğur yolu, Bakı, 1987
46. Xəndan Cəfər, Ədəbiyyatımız dənəni və bu günü. c B., 1980.
47. Резников А. Иран падение шахского режима М., 1983.
48. Rizvan N. Azərbaycan diasporası tarixindən, Bakı, 1998
49. Rüstəm S. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2005
50. Рипка Я. История таджикской и фарсидской литературы
51. Tağıyeva Ş. 1920-ci il Təbriz üsyanı. B., 1990.
52. Tahirli A. Mühacirət mətbuatı. II c., B., 2003.
53. Tərbiyət M. Dənəşməndane Azərbaycan. Bakı, 1987.
54. Vəkilov J.M. Azərbaycan respublikası və İran: 40-cı illər, Bakı, 1991
55. Vilayi M.P. Cənubi Azərbaycanda Milli azadlıq uğrunda demokratik mətbuatın mübarizəsi (1945-1946), Bakı, 1963
56. Zehtabi M. İran türklərinin tarixi, Təbriz, 1998

Başqa dillərdə

57. Adamiyyət F. Fikri-azadi və müqəddimeye-İran.Tehran 1340.
58. Aryanpur Y. Əz Səba ta Nima. Tehran. IIc., 1354.
59. Bərzini M. Mətbuate İran. Tehran, 1354.
60. Brawne E., Tarbiyat M. The press and poetry of modern Persia. Kambrige. 1914
61. Haşimi M.S. Tarixe cəraid və məcəlləte İran. İsfahan, 4 cildə, 1327-1331.
62. Shaffer Brenda. Borders and Brethren. Iran and Challenge of Azerbaijani Identity. , Cambridge, USA, 2002.
63. Kəsrəvi Ə. Tarixe Məşruteye İran, Tehran 1330
64. Sərdar N.S. Tarixe ruznameha və məcəlləhaye Azərbaycan, I c., yersiz, 1360.
65. Umid. H.Tarixe-fərhənge Azərbaycan Təbriz 1332.
66. Musəvi N. Əsərhaye montəşer şode be torki Azərbaycani dər İran, yersiz, 1360
67. Uzun Ə. Cənubi Azərbaycan basın tarixi, Trabzon, 2002

Dövrü mdtbuat

68. «Ana dili» qəzeti
69. «Ay molla əmi» qəzeti
70. «Azərbaycan» - II jurnalı
71. «Azərbaycan» - VI qəzeti
72. «Azərbaycan» - VII qəzeti
73. «Azərbaycan» - VIII jurnalı
74. «Azərbaycanın səsi» jurnalı
75. «Bakı-Təbriz» jurnalı
76. «Dədə Qorqud» jurnalı
77. «Durna» jurnalı
78. Ədəbiyyat qəzeti
79. «Əxtər» qəzeti
80. «Əkinçi» qəzeti
81. «Əncümən» qəzeti
82. «Fəryad» qəzeti
83. «Günəş» məcmuəsi
84. «Həşərətül ərz» qəzeti
85. «İldırım» jurnalı
86. «İnsaf» qəzeti
87. «İnqilab yolunda» jurnalı
88. «İstiqlal» qəzeti
89. «21 Azər» jurnalı
90. «Qardaş ədəbiyyatlar» jurnalı
91. «KamaI» qəzeti
92. «Qurtuluş» qəzeti
93. «Middle East» jurnalı
94. «Molla Nəsrəddin» jurnalı
95. «!Nəleyi millət» qəzeti
96. «Nəsime-şimal» qəzeti
97. «Nəvide Azərbaycan» qəzeti
98. «Nəzmiyyəyi Təbriz» qəzeti
99. «Peykar» qəzeti
100. «Savalan» jurnalı
101. «Sepido-siyah» jurnalı
102. «Sitareyi Azərbaycan» qəzeti
103. «Suri israfıl» qəzeti
104. «Şahin» qəzeti
105. «Şərq» qəzeti
106. «Təcəddüd» qəzeti
107. «Tribun» jurnalı
108. «Varhıq» jurnalı
109. «Varhğın səsi» jurnalı
110. «Vətən yolunda» qəzeti
111. «Yoldaş» jurnalı